

Kus keel ja käsi kokku saavad?

Silvi Tenjes

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatus

Žestiuuringute pika ajaloo vältel on uuritud keele ja žesti vahelisi seoseid mitmetest aspektidest. Artiklis vaadeldaksegi mõnesid vasta-vaid puutepunkte lähemalt. Artikli esimese osas antakse ülevaade žestiteemaatikast, mõistetest, olulisematest käsitlustest ning žestide klassifitseerimisest. Artikli teises osas vaadeldakse keele ja žesti seoseid viiest aspektist.

2. Ideed žestide ja keele seostest

Väga pikka aega on uuritud žeste eeldusega, et inimesed suhtlevad mitte ainult sõnade, vaid ka žestidega. Mitmed tähelepanekud on toetanud hüpoteesi, et protsessid, mis toovad esile verbaalse ja mitte-verbaalse käitumise, võivad olla analoogsed:

- 1) žestid nagu suuline kõnega varieeruvad vastavalt kohale, ajale ja sotsiaal-majanduslikele faktoritele;
- 2) žestid nagu kõnehäälikudki kannavad sümboolseid tähendusi ja mõned konventsionaalsed žestid kuuluvad antud keelde sama kindlalt nagu leksikaalsed üksused;
- 3) regulaarsused žestikuleerimisel kõnelemise ajal meenutavad sün-taktilisi reegleid. Nii võib samu lingvistilisi meetodeid kasutada žestide uurimisel.

Inimese käitumist uurivatele teadlastele on ikka muljet avaldanud viis, kuidas käežest kaasneb kõnega, kuigi otseselt pole võimalik aru saada, millisel viisil see toimub. Erinevatel žestidel on erinev lähte-alus ja erinevad funktsioonid. Juba kauges minevikus on arvatud, et žestid peegeldavad keele varasemat, "loomulikku" olemust. Sellest hüpoteesist lähtudes rõhutati keele ja žestide vahelisi sarnasusi. Marcus Fabius Quintilianus eristas loomulikult sõnadega kaasas käi-vaid žeste ja neid, mis imiteerides midagi öelda tahavad (Payrató 1985-1986: 165). Arvati, et žestid moodustavad ülimalt lihtsa suhtlemis-viisi, mis on omane nii inimestele kui ka loomadele. Alates Quintilia-nusest on paljud uurijad viljelenud ideed, et käežestid on

universaalsed. See idee oli väga populaarne 17 ja 18. sajandil (sellekohaseid ülevaateid vt Hewes 1976; Kendon 1982) ning hiljemgi ja pole tänaseni minetanud oma jõudu. 20. sajandi ameerika tuntud keeleteadlane E. Sapir on väitnud: "... žesti äärmine vilkus on vastavuses üksikasjalikult läbitöötatud ja salajase koodiga, mis kirjutatakse eikuhugi, mida ei tea keegi, kuid mida mõistavad kõik." (Sapir 1921: 556)

Teema, mida uuritakse samuti seoses žestide ja keelega, seonduv ideega, et žestidel on omadus väljendada teadvuse ainestikku nii, nagu seda teevad sõnad (Wundt 1900/1973). Seega võivad nii žestid kui ka sõnad mõlemad olla seotud mentaalse representatsiooniga, mis on aluseks mõtlemisele (Kendon 1986; McNeill 1985). Nii võib ka žestide keel varieeruda ühest kultuurist teise, järgides reegleid ja lubades – nagu kirigi – nähtavad märgid asendada sümboliliste tähendustega. Selliselt vaadatuna koosneb inimsuhtlus võrdsetes osades verbaalsest ja mitteverbaalsest käitumisest. Seda ideed illustreerivad R. Birdwhistelli "kineesikad" (Birdwhistell 1952). Lingvistilise antropoloogia esindaja R. Birdwhistell tõi esile analoogia žesti ja keele vahel, püüdes arendada žestilist grammatikat lingvistilise grammatika mudeli järgi. Tema definiitsiooni kohaselt on žest kommunikatsioonivorm kehaosade liigutamise kaudu, milleks võib olla näiteks peanoogutus või käega lehvitamine. Kineesika on aga žestide süsteem ja selle uurimine kõnes või mitteverbaalses kommunikatsioonis. Seega, kineesika uurib eelkõige näoilmeid ja kehaliigutusi (Birdwhistell 1970; vt ka Kimmel-Tenjes 1993).

On eeldatud ka seda, et žestid on pühendunud emotsioonide väljendamisele või vähemalt täpsustavad neid. Inimeste žestiline väljendusviis on võrreldav loomade kommunikatsiooniga ja nende uurimine ärgitab hüpoteese inimkäitumise fülogeneesist. Need ideed on lähtunud C. Darwini seisukohtadest emotsioonide väljendamisest inimestel ja loomadel (Darwin 1881: 85). Žestide mõju näiteks tundmuste väljendamisel annab neile justkui keele omadused, kuigi "emotsioonide keel" iseenesest pole just väga selge asi. Ka W. Wundt on arvanud, et "loomulike žestide esmane tähendus ei peitu mitte motivatsioonis edastada mõistet, vaid väljendada emotsiooni. Žestid on ennekõike tundeliigutusi väljendavad ekspressioonid. Alles seejärel ja siis, kui iga tundmus sisaldab tugevaid emotsionaalseid mõisteid, muutub žest kontseptuaalseks väljendiks" (Wundt 1900/1973: 146). Siiski ei saa žeste ja kõnet täielikult üks-

teisega asendada, neil on erinevad tähendusmodaalsused ja eriomased tunnusjooned.

3. Probleemid mõiste defineerimisel

Žest võib olla igasugune liigutus või asendimuutus. Žesti mõistel on suur hulk tähendusvarjundeid. Selle terminiga võib tähistada tehnilisi žeste, mida kasutatakse erinevate elukutsete juures (spordikohtunikud, saekaatritöölised, akvalangistid) ja mis sageli eeldavad ka mingi vahendi käsitsemist. Niimoodi esitatuna on žestid kommunikatsioonivahenditeks saanud tegevused. Nad on visuaalselt juhitud eesmärgi saavutamiseks füüsilises keskkonnas (neil on motoorne-kontrolliv mehhanism, vt Keele 1981; Schmidt 1988). Sellisel juhul on uurimuste eesmärgiks mitte seosed keele ja liigutuse vahel, vaid erinevad antropoloogilised uuringud "kehatehnikatest" jms.

Mitmed distsipliinid kasutavad 'kehakeele' mõistet ja seda üpris laial skaalal. Näiteks sotsiaalteadused on kirjeldanud kehalisi väljendusi kui ühiskonnapilti (ingl *image of society*, vt Douglas 1973). Psühholoogias on uuritud vastavusi füüsiliste ja psühholoogiliste karakteristikute vahel ning kirjeldatud neid kui sotsiaalseid stereotüüpe (vt Asendorpf, Wallbott 1982; Chaiken 1986; Wallbott 1982). Kehaliste sümbolite uuringutel on väärtuslikke tulemusi, kuid nad ei heida valgust seostele žestide ja kõne kui keele ühe väljundi vahel. Need uuringud on rohkem keskendunud kehale, mitte žestile. Niisugused kehakeele uuringud ei selgita, miks kindlal ajal tehakse kindlaid liigutusi. Enamgi veel, metodoloogilisest seisukohast vaadatud selgub juurdepääs žesti tähendusele verbaalse vahenduse kaudu: uurijate ja informantide ettekanded sotsiaalteadustes, patsiendi vabad assotsiatsioonid ja terapeudi interpretatsioon psühhoanalüüsis, küsitlejad psühholoogias vms. Žestiuurijad püüavad leida lähenemisi, mis võimalusel osutaksid žestile otsesemalt. Kuid kohati on vahendatud tähendusega uuringud siingi paratamatud.

Žeste võib defineerida ka kitsamalt: näiteks on žest ainult sümboolne käeliigutus, mida kasutatakse suhtlemisel. Samas on see definitsioon liiga kitsas ja jätab uurimisalast välja palju žeste, mida reaalses suhtluses tehakse. Vastavalt laiemale definitsioonile on žest igasugune liigutus, mis sooritatakse kõnelemisel. Seega kuuluksid siia mitte ainult käeliigutused, vaid ka pea-, silma- ja näoliigutused. Paljud žestid on erinevate kehaosade liigutuste kombineeringud nagu

osutamine mingis suunas nimetissõrmega, vaadates ise kuhugi mujale, või rusika raputamine, kui kortsutatakse kulmu.

Kõige parem oleks leida kompromiss kitsa ja laia definitsiooni vahel. Seda on erialakirjanduses püütud leida žestide kommunikatiivsete väärtuse uurimise kaudu. See pole siiski kõige parem lahendus, sest kommunikatiivse väärtusega liigutuse uurimisel ei pruugita üldse vaadata käežeste ja kõnet, vaid emotsioonidega seotud näoliigutusi või uurida silmapilgutuse sotsiaalseid funktsioone (Feyereisen, de Lannoy 1985; Kleinke 1986; Oster, Daily, Goldenthal 1989; Rutter 1984).

Ma defineeriksin žesti järgmiselt: žest on käeliigutus, mis kaasneb kõnega ja saab oma tähenduse vestluse kontekstis, või on tal kõnest sõltumatu tähendus (vt Tenjes 1996: 171). See töödefinitsioon on otseselt seotud klassikaliste žestitüpoloogiatega, mida on esitatud alates D. Efronist ning mida käsitletakse artikli järgmises osas. Kõige olulisem on algusest peale teadvustada, et sõnal *žest* on eesti keeles välja kujunenud traditsioon tähendada 'kätežesti', aga indoeuroopa keeli kõnelevates maades on samatüvelisel sõnal (lad *gesta*) olnud ajaloo jooksul palju tähendusi: nt keskajal 'tegu', 'notariaalne leping' jpm (vt ka Tenjes 2002: 48), uusajal igasugune kehaliigutus ja viimasena erialaliselt ka 'kätežest' Antud artiklis on žestide all mõeldud ainult 'käeliigutusi', selliselt kasutab terminit enamus uurijatest ja sellisena on ta kujunenud käibeterminiks. Küsida ja uurida võiks, miks inimesed liigutavad käsi, kui nad räägivad? Mis rolli mängib selline tegevus kõnelemise käigus?

4. Žesti funktsioonid ja tüpoloogiad

Žestide klassifitseerimine on olnud paljude 20. sajandi žestiuuringute tuumaks. Väga paljude žestiklassifikatsioonide hulgast on parimate leidmine keeruline. David Efroni 1941. aastal valminud uurimus (vt uustrükki Efron 1972) on olnud olulisim teetähis järgnevatele tüpoloogiatele. Efron ei esitanud žestide jaotust ühes kohas, vaid see tuli välja lugeda kogu tööst tervikuna. Selle töö tegi ära Paul Ekman 1972, kui ta andis Efroni uurimuse trükki ning kirjutas sellele eessõna, kus ta esitas kokkuvõtvalt tänaseks ajalooliseks saanud žestide jaotuse. Efron toob esile käe- ja pealiigutuste kolm olulisemat aspekti ja nimetab need:

- a) ruumilis-ajalised aspektid,
- b) interlokutsioonilised aspektid,

c) lingvistilised aspektid (vt Efron 1972/1941: 9–11).

Tänaseks on kõige arvestatavamateks jaotusteks jäänudki Efroni aspektide edasiarendused. P Ekman ja W Friesen (1969, 1972) arendasid edasi žestiuuringuid ja töötasid mitteverbaalse käitumise küsimustega. Nende esitatud žestide jaotus on omakorda olnud aluseks edasistele tüpoloogiatele. “Lähte, kodeerimise ja kasutuse aluselt eristasime mitteverbaalse käitumise viis klassi. Siin me kirjeldame kolme klassi, mis on olulised selleks, et eristada enamikke käeliigutusi: embleeme, illustraatoreid ja adaptoreid.” (Ekman, Friesen 1972: 357) Üldistades P Ekmani ja W Frieseni tüpoloogiat võib öelda, et embleemid on iseseisva tähendusega žestid, illustraatorid kaasnevad kõnega ning adaptorid on pigem kehaliigutused, mis on seotud tähelepanu köitmisega, emotsioonidega jms.

Žestiuuringute viljakad arendajad on A. Kendon ja D. McNeill. Kendoni esitatud žestide jaotus on küllaltki avar ja katab tegelikult kõikvõimalikud käežestidega tehtavad liigutused. “... ma viitan kogu žestidega seonduvale, mis esineb ühenduses kõnega, kui **žestikulationile**” (Kendon 1986: 7) ning ta toob eraldi esile veel autonoomsed žestid (eelnevalt nimetatud ‘embleemid’), žestisüsteemid (eespool nimetatud ‘tehnilised žestid’) ja märgikeeled. D. McNeill (1992) on uurinud žeste eelkõige seoses narratiiviga ning tema eristab nelja tüüpi žeste: 1) ikoonilised, 2) metafoorsed, 3) deiktilised 4) biidid ehk toksimised. Enamus uurijaid jagab käežestid kahte suurde klassi: 1) žestid vestluses (eelnevad ‘illustraatorid’, ‘žestikulation’) ja 2) stereotüüpsed käesignaaliid, mida inimesed teevad mittekõnelises kontekstis (autole “hääletamine”, OK-märk vms, eelnevad ‘embleemid’, ‘autonoomsed žestid’).

5. Käte ja žesti puutepunktid

Nagu eelnevast selgus, tegeleb žestide ja keelega interdistsiplinaarne uurimisvaldkond. Žestiuuringud püüavad leida vastuseid küsimustele, mis on seotud keele, kommunikatsiooni ja inimese üldise kognitiivsusega. Siinjuures oleks sobiv märkida, et tänaseks ei seo uurijad žeste enam mitteverbaalse kommunikatsiooni mõistega. McNeill ütleb käesoleva töö autorile saadetud käsikirjas: “Sagedasem viga on võrdsustada žeste ‘mitteverbaalse kommunikatsiooniga’ Žesti üks tähendus on tõesti mitteverbaalne, st žesti esitatakse kätega, käsi-vartega, peaga, jalgadega ja isegi kogu kehaga ning mitte kõne jaoks spetsialiseerunud artikulaatorse aparaadiga. Siiski kasutatakse

terminit 'mitteverbaalne kommunikatsioon' tavaliselt ... tähenduses ... kui semioosise kolm nurka: regulatsioon, representatsioon, ekspressioon. ... Seega, traditsioonilises tähenduses ei ole žest 'mitteverbaalne kommunikatsioon'. Žest on keele osa, st **verbaalse** kommunikatsiooni osa." (McNeill 1999: 5) "Žesti kui verbaalse kommunikatsiooni osaga" kõik žestiuurijad ilmselt ei nõustu. Igatahes võime eeldada, et keelel ja käežestidel on puutepunkte. Seda kinnitavad muuhulgas näiteks 1) žestid dialoogi reguleerijana, 2) žest ja tema leksikaalne liitlane, 3) osutavad žestid, 4) keele žestilise päritolu hüpotees, 5) metafoorsus žestides. Alljärgnevalt vaatleme neid lähemalt.

5.1. Žest dialoogi reguleerijana

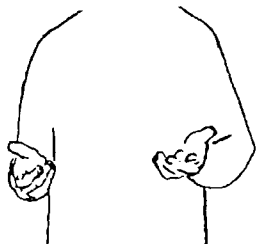
Käežestid on keerulisel viisil põimunud meie igapäevase kõne mustritega. Kõne kannab grammatika koormat ja enamust sümbolilise representatsiooni kandamist. Kui kuulame näiteks lindistatud loenguid või raadiot, siis läheb väga vähe infot kaduma. Sellegipoolest lisavad žestid visuaalse, ikoonilise komponendi, mis võib kanda lisainformatsiooni või toimida vestluses reguleerijana. Paluge kellelgi seletada, mis on spiraal, või kalamehel jutustada, kui suure kala ta on püüdnud! Kuidas inimesed võtavad väga loomulikult abiks käežestid, on eriti ilmekalt näha siis, kui nad püüavad suhelda inimesega, kes räägib mingit võõrkeelt.

Žestide üheks ülesandeks ongi vestluse kui teatud sotsiaalse süsteemi alalhoidmine ja toetamine. J. B. Bavelas jt (1992) on uurinud žeste vestluses ning leidnud, et teatud žestid tulevad esile ainult kahe inimese vahelises suhtluses. Sellistel žestidel on terve hulk iseloomulikke jooni ning neile on võimalik leida ka verbaalseid vasteid. Žestidel on üldjuhul kuulaja vestlusesse kaasamise või vestluste reguleerija funktsioon dialoogis. Olgu siinkohal esitatud mõned näited (joonised 1–5; Bavelas jt 1992: 475).

1. Vestluspartnerile info edastamist tähistav žest, mille verbaalne vaste võiks olla "See on see, mis ma ütlen" (joonis 1). Eestis tehakse seda žesti pigem ühe käega.

2. Kerge käenõksakuga ettepoole tehtav žest, millega osutatakse vestluspartneri eelnevale panusele vestluses ning mille verbaalne vaste võiks olla "Nagu sa ütlesid" (joonis 2).

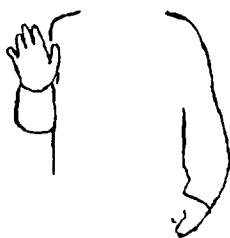
3. Tõrjuva või tõukava liigutusega žest tähistab vooruvahetusest hoidumist ning selle verbaalne vaste võiks olla “Lase mul lõpetada”, “Ära katkesta” (joonis 3).

Joonis 1.

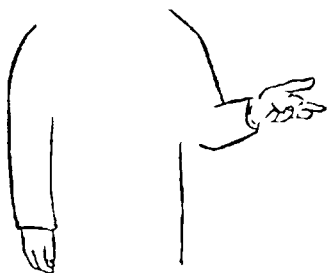
Joonis 2.

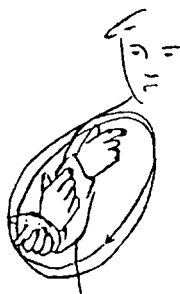
Joonis 3.

4. See žest tähistab vestluspartnerile kõnevooru pakkumist ja selle verbaalne vaste võiks olla “Kas sa tahad esimesena ütelda?”, “Ütle sina” (joonis 4).

5. Ringitava liigutustega žest, mida kasutatakse abi otsimisel õige sõna leidmiseks ning selle verbaalne vaste võiks olla “Noh, see on see sõna...”, “Mul on see sõna keele peal” (joonis 5).

Joonis 4.

Joonis 5.

Nende žestide tajumine ja sooritamine on pigem kas spontaanne või alateadlik. **Kuid kuulaja märkab žesti ja žest muutub seeläbi kontseptuaalse mõistmise komponendiks.** Ei saa väita, et sellised žestid on universaalsed ja esinevad kõikides kultuurides.

5.2. Žest ja tema leksikaalne liitlane

Üldistatult võib väita, et kõik žestid algavad kaugelt varem sellest kõneüksusest, mille juurde nad “kuuluvad”. Nad **eelnevad** kõneüksustele ja **kujutavad eelnevalt** nendega suhestunud mõisteid. Kui eeldame, et verbaalse ja žestilise kanali vahel on kognitiivne koordinatsioon, siis peavad need omavahel seotud protsessid osaliselt

ajaliselt kattuma. Mitmed uuringud ikooniliste¹ žestide puhul on tuvastanud, et žestid algavad tavaliselt enne nendega seotud kõneüksust. G. Beattie ja H. Shovelton (1999) viitavad oma uurimuses B. Butterworthi ja G. Beattie' varasemale tööle (1978), kus on esitatud näide võimalikest suhetest ikoonilise žesti ja kõne vahel:

"kui teatavad probleemid võivad kerkida"
[käsi hakkab tõusma sõna "teatavad" juures]

Selles näites algab žest (käe tõstmine) hulk aega enne seda leksikaalset üksust, millega ta assotsiatiivselt seotud on (siin sõna *kerkida*). See võiks näidata, et "kõneleja teadis või vähemalt oli kõnelejal piisavalt hea mõte, milline see sõna peaks olema, enne kui ta selle lausus" (Butterworth, Beattie 1978: 348). Butterworth ja Beattie (1978) näitasid, et selline ajaline asünkroonia žesti ja kõne vahel oli üldine spontaanse kõne näidete puhul. Käežestid olid assotsiatiivselt seotud harvem esinevate ennustamatute leksikaalsete üksustega – sellistega, mida kõnelejal on kõnelemisel (*linguistic production*) kõige raskem kasutada (vt ka Goldman-Eisler 1958; Beattie, Butterworth 1979). Keerulisemad või harvemkasutatavad sõnad ei tule kõnelemisel alati kohe meelde. Butterworth ja Beattie järeldasid, et "žestid on leksikaalse eelplaneerimise produktid ning osutavad sellele, et kõneleja teab ette nende sõnade semantilisi täpseid tunnusjooni (*specification*), mida ta hakkab lausuma. Mõnel juhul kõneleja viivitab, kui ta peab otsima suhteliselt vähekasutatavaid üksusi" (Butterworth, Beattie 1978: 358).

Butterworthi ja Beattie' seisukohti toetab ka P. Morrel-Samuelsi ja R. Kraussi (1992) uurimus, milles käsitletakse ajalist asünkrooniat žestide ja nendega seotud leksikaalsete üksuste vahel. Autorid leidsid, et "žesti algusliigutus eelneb hääle algusliigutusele ühe intervalli võrra, mille suurusjärk oli vastupidine leksikaalselt seostatud arvestatud tuttavlikkusega" (Morrel-Samuels, Krauss 1992: 615). Mida tuttavam leksikaalne üksus, seda väiksem on ajaline asünkroonia. Nad järeldasid, et "hüpotees žestide rollist kõneproduktiooni hõlbustamisel on igatahes võimalik" (1992: 620). Visu-

¹ Mitmesugustest ikoonilise žesti piiritlemistest võiks siin välja tuua järgmise: ikoonilised on need žestid, mis toovad esile objekte, ruumilisi suhteid ja tegevusi. Ikoonilised žestid on seotud keele semantilise sisuga (tähdendusega). Teisal on nimetatud, et kõnega kaasnedes kujutavad nad sündmust või protsessi väljendiga paralleelselt.

aalselt võiks siia kuuluda eelmises osas nimetatud ringitava liigutusega žest, mida kasutatakse abi otsimisel õige sõna leidmiseks (joonis 5).

Kui kasutada A. Kendoni terminoloogiat, siis kõnega kaasnevate žestide liigutusfraaside analüüs näitab, kuidas nad on koordineeritud kaasnema kõnefraasidega. Kui kõnelemise ajal žestikuleeritakse, siis iga tähendusgrupi (*sense-group*) jaoks kõnes on vastav žestifraas.² Enamgi veel – on leitud, et kui žestifraas väljendab lausungi sisu, siis karakteristikud, mis kujutavad seda arengut – esinendes kas enne tähendusgrupi tuumsilpi või samaaegselt tuumsilbiga – vastavad kõige olulisemale informatiivsele punktile kõnefraasis (Kendon 1991: 2). See on otseselt seotud järgnevas osas vaadeldava teemaga žestide mitmest samaaegsest rollist. Seega, žest võib **alata** hulk aega enne seda leksikaalset üksust, millega ta assotsiatiivselt seotud on. Žestifraas võib sageli leida **otsetee** enne kõnefraasi, millega nad assotsiatiivse seose läbi koos alustasid. **See annab aluse väita, et žestifraas on täielikult valmis organiseeritud kas enne kõnefraasi või kõnefraasiga samaaegselt.**

Erinevate näidete võrdlusest on selgunud, et kõnefraasi ja žestifraasi koordinatsioon pole automaatne. Ei ole ka nii, et ühte liiki väljendused oleksid **alati** seotud teistega samal viisil. Žest ei “jälita” kõnet automaatselt, samuti ei tee seda kõne žesti suhtes. Selles, mida võib väljendada žestiga, valitseb tõeline mitmekesisus. Siin on uurijatel veel rohkesti võimalusi empiirilise materjali põhjal eelpoolnimetatud hüpoteese kas tõestada või ümber lükata. Semantiline seos žestiga lisatu kujutamise ja leksikaalsetesse üksustesse kodeeritu vahel on siiski keerulisem ja pole lihtsalt interpreteeritav.

5.3. Osutavad žestid

Ilmselt oli **osutamine** meie eellaste kõige esmane kommunikatiivne žest. Nagu tänapäeval on teada, õpivad väikesed lapsed osutama väga varajases eas, kusjuures primaadid ei osuta kunagi.

Osutavatel žestidel, mis tähistavad ruumisuhteid, on tugev kommunikatiivne roll ja nad võivad asendada sõna, mis tähistab ruumisuhet. Mitmed uurijad on üksmeelel, et ühel žestil võib olla mitu rolli samaaegselt. Olen leidnud (Tenjes 2000, 2001a, 2001c), et osuta-

² Žestifraasi all mõeldakse žesti tervikuna, milleks oleks liigutuse algus, “torge” või “tipp” ja liigutuse lõpp (Kendon 1998).

vatel žestidel võib olla **kaks rolli samal ajal**: 1) osutada ruumisuhteis ja 2) kujutada **kõige olulisemat** mõistet lauses, st kui žest osutab millelegi ruumis, siis ta hakkab samal ajal õhus “joonistama” seda objekti. Lauses see mõiste enamasti järgneb, st žest jõuab siingi mõiste verbaalsest esitusest ette, nagu me eelmises osas kirjeldasime. Võib öelda, et sellisel juhul kaasnes žestiga lisatähendus. Juhul kui osutati ainult žestiga, asendas žest sõna või fraasi ning oli iseseisva tähendusega positsioonis lauses. Mõlemal juhul toimus žest kommunikatiivselt. Seega, ruumiline info võib olla kodeeritud nii kõneldavasse keelde kui ka kaasnevasse žesti. Seegi temaatika vajab rohkem uuringuid, et järeldustes korrektne olla. Ilmselt võib esineda olulisi kultuurilisi erinevusi isegi ruumitajus (sellekohaseid uurimusi seoses žestidega vt Haviland 1993, 2000).

5.4. Keele žestilise päritolu hüpotees

Mitmed uurijad on lähtunud hüpoteesist, et keel võlvus välja mitte häälaluslikkusest, vaid käežestidest (vt Paget 1944; Jóhannesson 1950; Hewes 1973, 1976; Kendon 1991; Corballis 1999; eesti keeles Tenjes 2001b) ja lülitus ümber häälelele keelele umbes 2 miljonit aastat tagasi. Keele žestilise lähte ideid toetavad uuringud erinevatest valdkondadest:aju-, viipekeelte ja inimese evolutsioonilise arengu uuringud; ahvide võime suhelda viibete abil; žestide ja kõne koostöö seosed; keele ikoonilisuse ilmingud; metafoorsus žestides.

Žestide retsiprooksus kui **eelsuunaja** keele poole võib tagasi minna kaugele meie ühiste eellaste juurde ahvidega, umbes 25-30 miljonit aastat tagasi. Giacomo Rizzolatti ja tema kolleegid Parma ülikoolist Itaaliast on kindlaks teinud, et üksikud neuronid (ahvide pretsentraalkäär motoorses piirkonnas) on aktiivsed siis, kui ahvid teevad konkreetset haaramise või küünitamise žesti. Mõned neist neuronitest, mida G. Rizzolatti ja tema kolleegid on nimetanud peegelneuroniteks, on aktiivsed ka siis, kui ahvid jälgivad isikut (või ka teist ahvi), kes teeb sama (haaramise) žesti. Need rakud on ahvidel ajukoore selles piirkonnas, mis on homoloogne Broca piirkonnaga inimese ajus. Broca keskus inimesel on teatavasti oluline keele **programmeerimise** keskus. G. Rizzolatti ja M. Arbib Lõuna-California ülikoolist on arvamusel, et peegelneuronitel on oma roll keele järkjärgulisel väljatöötamisel (Arbib, Rizzolatti 1996). Sensomotoorsest seisukohast vaadatuna kavandatakse žest ja keel koos ning vormitakse koos kogu aeg, sest nad “jooksevad välja” mööda samu juhteteid

pidi. Nii “imbub” keele planeerimine paratamatult žesti, mis on kaasprodukt.

Seega, inimolendite keelevõime võis alata žestidega suhtluse abil. Selle tõenduseks on ka sünnilt pimedate inimestega tehtud uuringud. S. Goldin-Meadow ja J. Iverson leidsid, et sünnilt pimedad kasutasid žeste samal määral kui nägijad. Nende žestid kandsid samamoodi infot edasi ja olid vormilt sama ulatuslikud. Tähelepanuväärne oli see, et pimedad žestikuleerisid kõneldes vaatamata sellele, kas kuulaja oli nägija või mitte (Iverson, Goldin-Meadow 1998). See kinnitab ideed, et **žestid on tihedalt paaris kõneaktiga. Sellistel paaridel on oma lätted ajus.**

Kui keel pärineb käežestidest, miks siis tänapäeva inimene üldse rääkima hakkas? Kuigi varastel hominiididel võis olla palju parem eelkohastumus käeliseks kommunikatsiooniks ja puisrohtlas eelistati vaikselt viiplemist, olid kindlasti olemas ka võimalikud eelised häälaluslikkusele ümberlülitumiseks: 1) kõne eeliseks oli teate pimedas edastamise võimalus, 2) kõne oli eelisolukorras, kui suhtluse osapooled teineteist ei näinud või 3) kui suheldi suhteliselt pika maa tagant.

5.5. Metafoorsus žestides

Metafoor on oluline osa mõtlemisprotsessist. Siin on žestidelgi oma panus. Näiteks deiktilised žestid osutavad kohtadele virtuaalses ruumis viidatavate objektide kaudu nii, et kujutletakse, kus nad võivad seal asuda. On žeste, mis joonistavad jälje läbi ruumi või läbi aja, luues ruumi. Žestid, mis tähistavad millegi visuaalset ilmumist, esitavad suurusi või kujusid. Osad žestid esitavad mingit liiki tegevusmustreid. Nii võime jälgida haaramisliigutusi, millegi lahtipakkimise või lahtiharutamise liigutusi, kinni- või lahtikeeramise liigutusi jne. Taolised žestid edastavad liigutusmustreid, mida võib kasutada selleks, et osutada konkreetsetele tegevustele, kuid ka metafooridena mõtlemisprotsessis (McNeill 1987, 1992; Calbris 1990).

Metafoorid töötavadki žestides nii, nagu verbaalsetes väljendites. Ka verbaalne metafoor “elab läbi”, kogeb žestilist väljendit. Näiteks loos viie psühhiaatri ja ühe sotsiaaltöötajaga (Kendon 1991: 7) küsib üks arst sotsiaaltöötajalt, mis kasu ta sai intervjuust patsiendiga. Vastus: “Nägin teda ühe korra, ei saanud palju, aga ma “korjasin selle üles” vestluse käigus temaga.” Samal ajal teeb sotsiaaltöötaja avatud peoga kolm korda ülespidi liigutuse, nagu korjaks maast midagi. Ning teine vastus sama situatsiooni kirjeldusest: “Ta

rääkis väga kiiresti ja “see kõik tuli välja” väga spontaanselt.” Siin kasutab sotsiaaltöötaja isikumetafoori nagu konteinerit, kust tulevad välja ideed või tundmused. Ta väljendab lausungit öeldes selle sisu ka žestiga metafoorselt, tehes laia pühkiva liigutuse.

Järgmine laialt kasutatav metafoor on rääkida ajast ruumi terminites. Nii on paljudes keeltes väljendid, mis viitavad varasematele või hilisematele kõneleja suhtes toimunud sündmustele nagu asuksid need kõneleja seljataga, ning tulevikus toimuvad sündmused asuksid kõneleja ees või liiguksid tema poole. G. Calbris (1987) on žestide jagamise süsteemi põhialuseks võtnud lähte **keha teljest**. Kui inimene seisab mõlemad käed kõrvale välja sirutatud, siis moodustab ta **risti**. Tekib horisontaalne ja vertikaalne tasand, ülemine ja alumine pool. Sellest lähtuvalt leidiski Calbris kindlad liigutused, mis väljendavad aega (metafoorselt), aga ka emotsiooni ja umbmäärasust.

Kui samu metafoore võib leida nii žestidest kui ka kõnest, kas ei tulene siis mõlemad meie võimest, mis pärineb **sensoorsete tajude, eelkõige nägemistaju, sisemiseks muutumisest, ja füüsilise maailma käsitlemisest**. Metafoorid ja sensoorne kogemus, eriti visuaalne kogemus, töötavad ruumi ja objektide motoorse käsitlemise vahenditena. Intellektuaalne tegevus esitatakse kõneldavas keeles suures osas metafooride kaudu, mis põhinevad meie visuaalsel maailmakogemusel (Lakoff 1987; Johnson 1987; Danesi 1990; Sweester 1990). Kui mõtlemine on välismaailma ülekandmine sisemiseks, siis pole juhus, et keel – kui teda võetakse selle protsessi esitusvahendina teiste jaoks sotsiaalselt jagatud sümbolite kaudu – peaks andma väljapoole metafoorse kasutuse visuaalsele kogemusele ja tajumuslimotoorsetele protsessidele. Nii ei peaks olema üllatav, et ka žest aitab väljendada abstraktset sisu.

6. Kokkuvõtteks

Keele ja käežestide puutepunktid on seotud inimese üldise kognitiivsusega. Žestide seos kognitiivsusega on **dünaamiline**. Vastavalt inimese üldisele kognitiivsusele võib aluseks olev side žesti ja sõna vahel olla **protsess** või teatud liiki **informatsioon**. Peab olema kattuv ala žestide ja mõistete vahel. See näitab seoseid sügaval inim-mõistuse või inimvaimu psühholoogilisel tasandil. Selline kattuv ala märgib teatud heterogeensust. Heterogeensus on inimteadvuse igipõline omadus ja selle teadvuse mehhanismile on tingimata vajalik vähemalt kahe süsteemi kohalolek, mis poleks lõpuni teineteiseks

tõlgitavad (Lotman 1999: 198). Nii ongi küsimusi endiselt palju ning ühest rahuldavat teooriat või seletust žestide ja kõne seostele seni leitud pole. Kõneleja ja adressaadiga seoses pole selged veel ei protsessid, mille nad tekitavad ega funktsioonid, mida nad teenivad. Lõpetuseks tsiteerigem P. Bouissaci, kes on kaunilt sõnastanud žestide olemuse: “Žestid võivad olla kehastunud info tõlgendused kavatsusliku ja arusaava vaimu vahel.” (Bouissac 2000)

Kirjandus

- Arbib, Michael; Rizzolatti, Giacomo 1996. Neural expectations: A possible evolutionary path from manual skills to language. – *Communication and Cognition* 29, 393–424.
- Asendorpf, J., Wallbott, H. G. 1982. Contribution of the German “Expression Psychology” to nonverbal communication research. I. Theories and concepts. – *Journal of Nonverbal Behavior* 6, 135–147
- Bavelas, Janet Beavin; Chovil, Nicole; Lawrie, Douglas A.; Wade, Allan 1992. Interactive gestures. – *Discourse Processes* 15, 469–489.
- Beattie, Geoffrey; Shovelton, Heather 1999. Do iconic hand gestures really contribute anything to the semantic information conveyed by speech? An experimental investigation. – *Semiotica* 123, 1/2, 1–30.
- Bettie, Geoffrey; Butterworth, Brian 1979. Contextual probability and word frequency as determinants of pauses and errors in spontaneous speech. – *Language and Speech* 22, 201–211.
- Birdwhistell, Ray L. 1952. *Introduction to Kinesics: An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Louisville, Kentucky: University of Louisville.
- Birdwhistell, Ray L. 1970. *Kinesics and Context: Essays on Body-Motion Communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bouissac, Paul 2000. *Information, Imitation, Communication: An Evolutionary Perspective on The Semiotics of Gestures*. Based on a plenary lecture of the same title given at the Conference “Gestures: Meaning and Use” 1-4. April. Oporto, Portugal.
- Butterworth, Brian; Beattie, Geoffrey 1978. Gesture and silence as indicators of planning in speech. – *Recent Advances in the Psychology of Language: Formal and Experimental Approaches*. Toim R. Campbell, P. T. Smith. London: Plenum. 347–360.
- Calbris, Geneviève 1987. Geste et motivation. – *Semiotica* 65 (1/2), 57–96.

- Calbris, Geneviève 1990. *Semiotics of French Gesture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Chaiken, S. 1986. Physical appearance and social influence. – *Physical appearance, stigma, and social behaviour: The Ontario symposium*. Vol. 3. Toim C. P. Herman, M. P. Zanna, E. T. Higgins. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 143–177.
- Corballis, Michael C. 1999. The gestural origins of language. – *American Scientist* 87 (2), 138–145.
- Danesi, Marcel 1990. Thinking as seeing. – *Semiotica* 80, 221–37.
- Darwin, Charles 1881. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. 2nd ed. London: Murray.
- Douglas, M. 1973. *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Efron, David 1972. *Gesture, Race and Culture*. Paris, Hague: Mouton.
- Ekman, Paul; Friesen, Wallace V. 1969. The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding. – *Semiotica* 1, 49–97.
- Ekman, Paul; Friesen, Wallace V. 1972. Hand movements. – *The Journal of Communication* 22, 353–374.
- Feyereisen, Pierre; de Lannoy, Jacques-Dominique 1985. *Psychologie du geste*. Brussels and Liège: P. Mardaga.
- Goldman-Eisler, Frieda. 1958. Speech production and the predictability of words in context. – *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 10, 96–106.
- Haviland, John B. 1993. Anchoring, iconicity, and orientation in Guugu Yimidhirr pointing gestures. – *Journal of Linguistic Anthropology*, 3 (1), 3–45.
- Haviland, John B. 2000. Pointing, gesture spaces, and mental maps. – *Language and Gesture*. Toim D. McNeill. Cambridge: Cambridge UP 13–46.
- Hewes, Gordon W. 1973. Primate communication and the gestural origins of language. – *Current Anthropology* 14, 5–24.
- Hewes, Gordon W. 1976. The current status of the gestural theory of language origins. – *Origins and Evolution of Language and Speech*. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280. Toim S. R. Harnad, H. D. Steklis, J. Lancaster. 482–504.
- Iverson, Jana; Goldin-Meadow, Susan 1998. Why people gesture when they speak. – *Nature* 396, 228.
- Jóhannesson, A. 1950. The gestural origin of language. – *Nature* 166, 60–61.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.

- Keele, W. 1981. Behavioral analysis of movement. – Handbook of physiology: Section 1. The nervous system: Vol. 2. Motor control. Toim V B. Brooks. Bethesda, MD: American Physiological Society. 1391–1414.
- Kendon, Adam 1982. The study of gesture: Some observations on its history. – *Semiotic Inquiry* 2, 45–62.
- Kendon, Adam 1986. Some reasons for studying gesture. – *Semiotica* 62, 3–28.
- Kendon, Adam 1991. Implications of Recent Research on Gesture and Sign Languages for the Gesture Theory of Language Origins. <http://welcome.to/LOS>
- Kendon, Adam 1998. An agenda for gesture studies. – *The Semiotic Review of Books* 7 (3), 9–12.
- Kimmel-Tenjes, Silvi 1993. Mitteverbaalset kommunikatsioonist. – *Akadeemia* 3, 535–560.
- Kleinke, Chris L. 1986. Gaze and eye-contact: A research review. – *Psychological Bulletin* 100, 78–100.
- Lakoff, George 1987. *Woman, Fire and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.
- McNeill, David 1985. So you think gestures are nonverbal? – *Psychological Review* 92, 350–371.
- McNeill, David 1987. *Psycholinguistics: A New Approach*. New York: Harper and Row.
- McNeill, David 1992. *Hand and Mind: What Gestures Reveal About Thought*. Chicago: University of Chicago Press.
- McNeill, David 1999. One ontogenetic universal and several cross-linguistic differences in thinking for speaking. Based on a plenary lecture of the same title given at the 6th International Cognitive Linguistics Conference, Stockholm, Sweden, 13 July. Ms.
- Morrel-Samuels, Palmer; Krauss, Robert M. 1992. Word familiarity predicts temporal asynchrony of hand gestures and speech. – *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 18, 615–623.
- Oster, H.; Daily, L.; Goldenthal, P. 1989. Processing facial affect. – Handbook of research on face processing. Toim A. W. Young, H. D. Ellis. Amsterdam: North-Holland. 107–161.
- Paget, Richard A. S. 1944. The origin of language. – *Science* 99, 14–15.
- Payrató, Lluís 1985–1986. Comunicació no verbal, tipologies del gest i gest autònom. – *Anuario de filología*, 11–12. Barcelona: Universidad de Barcelona. 151–180.

- Rutter, Derek R. 1984. *Looking and Seeing: The Role of Visual Communication in Social Interaction*. New York: Wiley.
- Sapir, Edward 1921. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace.
- Schmidt, R. A. 1988. *Motor Control and Learning: A Behavioral Emphasis*. 2nd ed. Champaign, IL.: Human Kinetics Publishers.
- Sweester, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge UP.
- Tenjes, Silvi 1996. *Gestures in Dialogue*. – Estonian in the Changing World. Toim H. Õim. Tartu: University of Tartu. 163–192.
- Tenjes, Silvi 2000. *Gestures and space relationships in Estonian*. Paper presented at the Conference “Gestures: Meaning and Use” 1.–4. April. Oporto, Portugal. <http://ufp.pt/gestures/>
- Tenjes, Silvi 2001a. *Gestures in communication and their use for pointing and referring in space: Estonian examples*. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim Ilona Tragel. Publications of the Department of General Linguistics No 2. Tartu. 216–248.
- Tenjes, Silvi 2001b. *Keele žestilise päritolu hüpotees*. – Keel ja Kirjandus 10-11, 683–690, 756–764.
- Tenjes, Silvi 2001c. *Gestures as pre-positions in communication*. – Trames, Vol 5 (55/50), 4, 302–320.
- Tenjes, Silvi 2002. *Žestid keskajal*. – Akadeemia 1, 48–69.
- Wallbott, Harald G. 1982. *Contribution of the German “Expression Psychology” to nonverbal communication research: Part III. Gait, gestures, and body movement*. – Journal of Nonverbal Behavior 7, 20–32.
- Wundt, Wilhelm 1900/1973. *The Language of Gestures*. The Hague: Mouton.